

"הרהרו וזכרו כי כל זאת אירע"

הצעה לפעילות לכיתות י"א – י"ב

מיועד לתלמידי החטיבה העליונה

מבנה השיעור:

- רציונל למורה
- פתיחה – מאבק הזיכרון את מול ניסיונות הטשטוש
- הקורבן אל מול מציאות המחנה
- העדות כתקווה והחשש מאילמות העדות
- משפט אייכמן והסיפור האישי של ניצולי השואה
- סיכום

רציונל למורה

במערך שיעור זה: "הרהרו וזכרו כי כל זאת אירע", המתרכז בעדותו של הסופר וניצול אושוויץ פרימו לוי, ננסה לבחון ממד אחד בהתנסות האסירים במחנה. הממד שבחרנו להתמקד בו הוא השפה, ובהרחבה התקשורת הבין-אישית: התקשורת בין האסירים בתקופת מאסרם והתקשורת בינם לבין העולם לאחר שחרורם. להלן הגדרה לקסיקלית למונח "שפה":

"שפה היא אמצעי המשמש לארגון מידע כלשהו, ובדרך כלל גם כאמצעי תקשורת לצורך העברת המידע. השפה היא מערכת של מסרים ואותות שונים שיש להם משמעות ושעוברים בין המשתתפים בתהליך מחזורי; אחד מעביר את המסר, אחר קולט אותו, מגיב לו על ידי העברת מסר אחר משלו וחוזר חלילה".

האם הלמה הגדרה זו את אשר התרחש ב"עולם המחנות"? האם בתקופת מאסרם, ובמיוחד לאחר שחרורם, הרגישו הניצולים שהם יכולים להעביר את התנסותם הנוראית לאנשים שלא היו במחנות באמצעות השפה, באמצעי תקשורת רגילים? או שמא גם בתוך עולם המחנות וגם לאחר השחרור הרגישו האסירים והניצולים שעולם זה, נוסף על האבדן והצלקות שהותיר בהם, חסם בפניהם גם את ערוצי התקשורת והשפה הרגילים?

"את כל ההיסטוריה של ה'רייך בן אלף השנים' ניתן לשוב ולקרוא מחדש כמלחמה בזיכרון..."¹, כתב הסופר וניצול אושוויץ פרימו לוי. "הקרב על הזיכרון" הוכרז עוד בימיו הראשונים של השלטון הנאצי, עם שרפת הספרים בגרמניה, המאבק על הרס התרבות, דחיקתם של היהודים מהחברה האנושית, שלילת הזכויות הבסיסיות מהם והנורא מכול: שלילת הזכות לחיים על-ידי רצח המוני. גם אחרי הרצח נמשך המאמץ למחוק את הזיכרון, ושלא להותיר זכר לפשע – לא מסמכים ולא קברים. אותו להט אכזרי והרסני שהיה אחד מסימניה של מלחמת הרייך השלישי ביהודים המשיך לשמש את הרוצחים במאמצייהם לכלות כל דבר שעשוי לרמוז על קיומם של היהודים ועל דבר השמדתם. המסמכים שהשאירו לנו הנספים והעדויות הנמסרות לנו מפי השורדים מסייעים בחילוץ דמותם של הנרצחים ממצולות השכחה, שלתוכן ניסו הגרמנים להכניסם.

פתיחה – מאבק הזיכרון אל מול ניסיונות הטשטוש

"רבים מן השורדים זוכרים שחיילי ה.ס.ה. השתעשעו בהטחת אזהרות ציניות באזני האסירים: "היה סופה של מלחמה זו כפי שיהיה, אנחנו המנצחים במלחמה נגדכם; איש מכם לא ישאר כדי להעיד; אפילו ינצל מישהו, העולם לא יאמין לו. אפשר שיחשדו, יתווכחו, ההיסטוריונים יחקרו, אבל לא יהיו ודאויות, כי נשמיד את ההוכחות יחד אתכם. והיה אם תשאר הוכחה כלשהי ומישהו מכם ישרוד, יאמרו הבריות שהאירועים שאתם מספרים עליהם מפלצתיים יתר על המידה מכדי שאפשר יהיה להאמין להם: יאמרו, שאלו הן גוזמאות של תעמולת בעלות הברית, ויאמינו למי שמכחישים הכל: לנו ולא לכם, אנו נכתיב את ההיסטוריה."²

- מה היה כוחם של הקרבנות – אלו ששרדו ואלו שלא שרדו – לעמוד מול הנוגשים ששמו להם למטרה למחוק עד כלות את הישות היהודית?

"לא תיארתי לעצמי" – הקורבן מול מציאות המחנה

הנושא המרכזי של יום הזיכרון לשואה ולגבורה הוא "עדים ועדויות". במערך זה נבחן את העדות כאחד מן האמצעים החשובים בקרב למען הזיכרון ובמאבק בניסיונות ההכחשה של הרוצחים. נושא העדות יידון במערך בעיקר באמצעות כתביו של פרימו לוי, שיציגו את המורכבות שבמסירתם ובהעברתם של סיפורם של הניצולים לדורות הבאים. מורכבות זו באה לידי ביטוי, בין היתר, בקושי של הניצולים להפנים את האירועים בזמן התרחשותם, ובקשיים שעולים לאחר מכן, בעת שהניצולים מנסים לספר לאנשים שלא חוו את השואה על בשרם את אשר אירע להם.

¹ פרימו לוי, השוקעים והניצולים, הוצאת עם עובד תשנ"א, עמ' 23
² פרימו לוי, השוקעים והניצולים, הוצאת עם עובד, תשנ"א, עמ' 9

למעשה לא רק לנו, כחברה וכבודדים שחיים לאחר השואה, קשה להבין שמדובר בסיפור אנושי שהתרחש במאה העשרים. הקורבנות עצמם חשו כבר אז, בתוך התופת, את התחושה הזאת. עליזה ברוך, נולדה וגדלה בסלוניקי, מספרת על הגעתה לאושוויץ:

"לא עבר זמן רב וכבר נכנסנו בשערי אושוויץ. מיד בהיכנסי לשטח המחנה הבחנתי בעשרות אנשים לבושים בבגדים מפוספסים, כמו אלה שראיתי ברמפה [רציף]. אף שלראשם היה כובע מפוספס, הבחנתי שכולם היו גזוזי שיער, כמעט קרחים. לתומי חשבתי שזהו בית חולים לחולי נפש, ושנחנו הבנות הובאנו לכאן כאחיות האמורות לטפל במשוגעים הללו. לרגע לא תיארתי לעצמי שתוך זמן קצר איראה כמותם."³

פרימו לוי, ניצול אושוויץ כתב:

"קרה, בעיקר אצל אסירים שלא הבינו גרמנית, שלא ידעו אפילו באיזה נקודה באירופה נמצא המחנה שהם השהים בו, לאחר שהגיעו אליו במסע עינויים מייגע ללא נשוא ובקרונות חתומים. הם לא ידעו על קיומם של מחנות אחרים, אפשר אפילו במרחק של קילומטרים מעטים בלבד [...]. בקצרה, הוא [האסיר] חש נשלט בידי מבנה של אלימות ואיום, אבל לא יכול לצייר בעיני רוחו המחשה של מבנה זה, כי צרכי השעה כבלו את עיניו לקרקע..."⁴

- באילו דימויים משתמשת עליזה בתיאור הגעתה לאושוויץ?
- על פי הקטעים שקראתם, מה מקשה על העדים לתאר את המקום שבו הם נמצאים?

עליזה ברוך בוחנת את המציאות החדשה שנקלעה אליה באמצעות מושגים השאובים מהעולם הנורמטיבי שממנו הגיעה. התודעה האנושית לא יכולה היתה אז, והיא מתקשה בכך גם היום, לדמיין מציאות כמו מציאות המחנות, לא כל שכן להפנים אותה.

נוסף על חוסר ההתמצאות הקוגניטיבי והרגשי של היחיד, המציאות במחנות נבנתה מלכתחילה ובכונת מכון של הגרמנים כמציאות מפורקת, מרסקת, שלא ניתן להבינה. פרימו לוי כותב בספרו "הזהו אדם?", שאחד המשפטים החיוניים להישרדות במחנה היה: "לא לנסות להבין", מאחר שניסיון זה נשען על החיים שקדמו למחנה והיה חסר תוחלת לחלוטין בעולם המחנות.

³ יגאל שחר, הו מאדרה סיפור אהבה באושוויץ, הוצאת יד ושם תשס"ב עמ' 128

⁴ פרימו לוי, השוקעים והניצולים, הוצאת עם עובד, תשס"א, עמ' 13

"כמה דברים עלי לספר!" – העדות כתקווה והחשש מ"אילמות" העדות

פרימו לוי מתאר בספרו "הזהו אדם?" חלום/חיזיון שלו על העתיד:

"כאן נמצאת אחותי וכמה חברים, לא ברור לי מי מהם בדיוק, ורבים אחרים. כולם מקשיבים. אני מספר על הצפירה: שלושה צלילים, המיטה הקשה, השכן שאני מנסה להזיז אבל מפחד פן יתעורר, משום שהוא חזק ממני. אני מספר גם על הרעב המציק לנו כאן ועל ביקורת הכינמת, ועל הקאפו שהיכה אותי על האף ואחר כך שלח אותי לרחוץ את הפנים בגלל הדם. נהנה הנאה רבה להיות בבית, בין ידידים, הנאה גופנית, שאין להביעה במילים. כמה דברים עלי לספר! אבל אני מבחין שאין מאזינים בתשומת לב. אדרבא, הם ממש אדישים: משוחחים ביניהם על נושאים אחרים כאילו אינני ביניהם. אחותי מתבוננת בי, קמה ומסתלקת בלי אומר. צער אין סופי מתפשט בגופי. כך אני זוכר את הכאבים מילדותי הרחוקה: כאבים שכיחים של ילד שאין בהם תחושות צדדיות של אדם מבוגר בעל נסיונות מרובים; כאב טהור שבגללו ילדים בוכים. מוטב לי לחזור למציאות: והפעם אני פוקח את עיני כדי להיות בטוח שאמנם אני ער. החלום עודנו ניצב מול עיני, ממשי, ואף שאני כבר ער, ממשיך לחוש בגללו חרדה עמוקה: זה איננו חלום סתם: מאז באתי למחנה כבר חלמתי אותו פעמים הרבה, במעט שינויים בלבד. כעת, במלוא הכרתי, אני נזכר שכבר סיפרתי לאלברטו על חלומי, ולהפתעתי השיב שזהו גם חלומו וגם חלומם של רבים אחרים, אולי של כולם. מדוע? למה היסורים היומיומיים נהפכים בנפש כולנו לאותו חזיון עצמו? לאמור: אנו מספרים על חיינו כאן, ואיש אינו רוצה לשמוע"⁵

המפלט היחיד ממציאות המחנה היה הנסיגה אל העולם הפנימי, אל חלומות בהקיץ, שינה וחלום, וגם אלה לא היו מובנים מאליהם כמו בעולם הנורמטיבי. אנו מוצאים שתלאות וקשיי המחנה ממשיכים ללוות את פרימו לוי גם בשנתו. כשהוא מצליח להירדם ולהתנתק לכאורה מן המציאות, הופך החלום לסיטו. לוי מביע חרדה שגם אם הוא וחלק מחבריו ישרדו, לא ניתן יהיה למסור ולהעביר את מציאות המחנה אל מחוץ לעולם המחנות. מדבריו עולה כי הדבר היחיד שעשוי לגאול את אסירי המחנה, מעבר לשחרור, הוא מעשה העדות. העדות מנכיחה את האירוע וממקמת אותו בזיכרון, היא הדבר שייתן בעתיד תוקף לחוויותיהם של האסירים בהווה, ובכך היא נותנת להן משמעות. העדות, שהתנאי הבסיסי לקיומה הוא הישארותם של האסירים בחיים היא גם ניצחון - אף שזוהי "שמחת עניים", בשל המיליונים שנרצחו - היא הכלי הטוב ביותר ב מלחמה בניסיונם של הגרמנים לטשטש את הזיכרון.

• מה הדבר שגרם לפרימו לוי סבל רב כל כך, שממנו הוא מנסה להימלט בחזרה למציאות המחנה?

• האם חשש זה מופרך? ממה נובעת ה"אילמות" של דבריו?

⁵פרימו לוי, הזהו אדם?, הוצאת עם עובד תשמ"ט, עמ' 63

• מה עלול להוות חיץ בין העד לשומעים?

שני הקטעים שלהלן מבהירים את הקשיים שבהעברת העדות:

גדעון האוזנר, התובע מטעם מדינת ישראל במשפט איימן מספר על המפגש עם העדים:
"הפגישות עם העדים העלו מיד בעיות ללא תקדים. תגובת אחדים היתה: "אולי תמצא מישהו אחר?
חוששני שלא אעמוד בזה" [...] אחדים חששו פן לא יאמינו להם. "כשהתחבאתי אחרי דיכוי מרד
ורשה חשבתי שאני היחיד שנשאר בחיים ממליוני היהודים בפולין ושאני חייב לחיות כדי לספר
לעולם מה קרה" אמר לי עד. וכאשר הגיחו הוא ושרידים אחרים ממסמתי מחבואים, מיערות
וממחנות, חשו דחף עצום לספר. אך כשהחלו לשפוך ליבם, היו הסיפורים כה מבעיתים עד שהמאזין
נראה כמבטא ספק באמיתותם לפרטיהם."⁶

ז'אן אמרי, בספרו מעבר לאשמה ולכפרה כותב:

"העיניים, שבהם הופך אותנו האחר לגוף, מוחקים את הסתירה שבמוות ומניחים לנו לחוות את
מותנו שלנו [...] הכאב היה מה שהיה. מעבר לכך אין מה לומר. איכויותיהן של תחושות אינן ניתנות
להשוואה כשם שאינן ניתנות לתיאור. הן מסמנות את גבול היכולת לחלוק במשהו עם הזולת
באמצעות שפה."⁷

אותו קושי בהפנמה שחוו אלו שהגיעו למחנה, עולה מן הסתם גם אצל מי ששומע על האירועים האלה דרך
העדים, ולא חווה אותם בגופו הוא. כשהעד מעביר את החוויה מהניסיון לשפה, ומנכיח אותה בהווה של
השומעים הוא נתקל בקושי: השפה היא דרך אמצעי התקשורת העיקרי שלנו, בני האדם, אך משמעותן של
מילים איננה, ולא יכולה להיות, זהה בעולם הנורמטיבי ובעולם המחנות.

• כיצד ניתן להתגבר על המחסומים האלה?

"להקים גשר לעדים" – משפט איימן והסיפור האישי של ניצולי השואה

אחד מהאירועים הראשונים שסייעו לשבירת מחסום ה"אילמות", הוא משפט איימן, שנערך ב-1961. העידו בו כמאה ניצולי שואה, שכמה מהם נפגשו עם איימן או היו במגע ישיר או עקיף אתו, ורבים אחרים מסרו את עדותם על מנת לשפוך מעט אור על ממדיה של השואה.

- במה יכול המעמד בבית משפט להקל על הניצולים בבואם למסור את סיפורם?
מה במעמד זה אפשר לניצולים לדבר ולחברה להקשיב?

- לעדות בבית המשפט יש מטרה מוגדרת – לסייע במתן ראיות. במשפט איימן, לעדים היתה מטרה – הרשעת איימן.

⁶ גדעון האוזנר, משפט ירושלים, הוצאת לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון והקיבוץ המאוחד תש"ס, עמ' 296-297.
⁷ ז'אן אמרי, מעבר לאשמה ולכפרה, הוצאת עם עובד תש"ס, עמ' 79.

- הדיאלוג הוא מובנה. ישנו אדם חיצוני (עורך דין, שופט), שמוביל את העד לעיסוק בנושאים מסוימים. העד נשאל שאלות, שמנחות אותו להעיד בדיוק על העניין שבשלו התכנס בית המשפט.
- העדות בבית המשפט נועדה למסור מידע עובדתי – בית המשפט מבחין בין מסירת העובדות שלגוף העניין לבין ביטויי רגשות, תחושות וכדומה, או כל פרט שאינו רלוונטי.
- בבית המשפט נעשה שימוש בעולם מושגים ייחודי ומוגדר המאפשר התמודדות מסוימת עם מכשול השפה. מצד שני, עולם המונחים המשפטי כובל את העד במידה מסוימת.

"כדי להביא להרשעת אייכמן די היה לתת את רשות הדיבור לארכיונים. אפילו חלק מהם הספיק להרשיעו עשרת מונים. אבל ידעתי שאנו זקוקים ליותר מכך. אני זקוקים לשחזור חי של אסון לאומי ואנושי בממדי ענק, גם אם השחזור יהיה רק הד קלוש למאורעות עצמם, לכן, לאחר התעמקות בדבר, החלטתי לקרוא עדים, פי שלושה ויותר מאלה שלשכת 06 הכינה כנספחים למסמכים. החלטתי שהמשפט יכון על שני עמודי תווך: ראיות בכתב ועדויות בעל פה."⁸

"כבר בפגישות הראשונות עם אנשים אלה עמדתי על כך שאין הם עדים רגילים המסוגלים לזכור פרטים, למסור בבית – המשפט שחזור סביר של אירוע, מזעזע ככל שיהיה. במשפט זה נדרשו העדים לחיות מחדש חבלה גופנית ונפשית ממושכת. בישיבת טרום-משפט היו אחדים חדלים להתבטא באורח רצוף ומתחילים לשוחח כמו מבעד לערפל. סיפורם, שהיה מדויק ובהיר עד שלב מסוים, נעשה מקוטע וסתום. קשה לתאר במונחים מוחשיים אירועים מעולם אחר. בכדי להקים גשר לעדים אלה ולהגיע אליהם יש לגבור תחילה על מכשולים רגשיים חריפים."⁹

משפט אייכמן הווה במידה רבה גשר ראשון למפגש בין סיפורו הפרטי של הניצול לבין הציבור. במידה מסוימת, באמצעות משפט זה הצליחו להתגבר על בעיית השפה, שכן המשפט נערך על ידי פרקליטים מקצועיים, במסגרת משפטית מובנית, שלה שפה וכללים ברורים. העדים הרגישו בטוחים יותר על דוכן העדים – שהעניק תוקף ואמינות לדבריהם. כל אלה גם אפשרו לחברה כולה להאזין בלב פתוח לתכנים הקשים שבסיפורי העדים.

סיכום

הזהו אדם?¹⁰

פרימו לוי

אתם היושבים באין מחריד

במשכנות מבטחים;

⁸ גדעון האוזנר, משפט ירושלים, הוצאת לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון והקיבוץ המאוחר תש"ס, עמ' 295

⁹ גדעון האוזנר, משפט ירושלים, הוצאת לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון והקיבוץ המאוחר תש"ס, עמ' 297

¹⁰ השיר הזהו אדם?, בתוך: פרימו לוי, **הזהו אדם?**, הוצאת עם עובד תשמ"ט, עמ' 9

אתם המוצאים מאכל חם לפני ידיד
בשובכם הביתה עם דמדומים:
התבוננו וראו הזוהר האדום
העובד בביצה הקרה;
הוא, שאינו יודע מנחה ונלחם
למען פת לחם זעירה.
שבעבור "כן" או "לא" לבן-מוות היה.
התבוננו וראו האם אשה היא זאת.
בת בלי שם ובלא שיער;
שלא נותר בה עוד כוח לזכור,
שעיניה ריקות וצונן חיקה
כצפרדע ביום חורף וכפור.
הרהרו וזכרו כי כל זאת אירע
והיו הדברים האלה:
אשר אנוכי מצוכם
לחקוק בלבבכם.
ושיננתם אותם לבניכם
בשבתכם בבית בלכתכם בדרך,
בשכבכם ובקומכם.
והיה כי תדומו – יאבדו בתיכם
ויך בכם החולי מכף רגל עד קודקוד.
ויהפכו מכם פניהם יוצאי חלציקם, עוד.

בסיכום הפעילות, ראוי לדון בחשיבותה של העדות על אף ותוך התחשבות במוגבלות והמורכבות הכרוכות בה. ניתן להפנות אל התלמידים את השאלות האלה:

- מהי חשיבותן של העדויות בהעברה ובמסירה של סיפור השואה?
- באילו מקומות התלמידים עצמם נחשפים לעדויות, ומהן תחושותיהם כלפי עדויות אלו?
- איזה תפקיד פרימו לוי מועיד לנו? ואילו סכנות הוא רואה בשיכחה?

" והיו הדברים האלה:

אשר אנוכי מצוכם

לחקוק בלבבכם.

ושיננתם אותם לבניכם

בשבתכם בבית בלכתכם בדרך,"

בשורות אלה מדגיש לוי שכל קריאה של ספרי זיכרונות, עדויות וצוואות הופכת אותנו, הקוראים, לנושאי הזיכרון ולחוליות בשרשרת ההנצחה. לאור זאת, כשאלה מסכמת, ניתן לדון עם התלמידים בשאלת התפקיד שלהם, הדור השלישי, בהנצחה. התפקיד שלהם, הדור השלישי, בהנצחת השואה, ובאילו דרכים הם יכולים לקיים אותו.